

Over nut en nadeel van de geschiedtheorie voor de historicus

A.A. van den Braembussche

§ 1. Wat dient men onder geschiedtheorie te verstaan?

'Tout le monde sait le rôle joué par la philosophie de l'histoire, sous ses *diverses formes*, dans la pensée allemande. La *logique de la connaissance historique* aussi bien que les *visions panoramiques*, grandioses et incertaines, d'un Spengler, ont exercé une action profonde sur la conscience que les Allemands ont prise de leur temps et de leur culture. Certes, depuis le début du XIXème siècle, les sciences morales allemandes étaient pénétrées de sens historique, ou plus précisément d'un sens historique dérivé de l'idéalisme classique (en dépit de la réaction contre le logicisme hegelien ou les hypothèses métaphysiques). Depuis la fin du siècle dernier, l'intérêt philosophique que l'on prend à l'histoire s'est exprimé directement dans des "*théories de l'histoire*". De auteur gaat nu scheep in het eigenlijke thema van zijn boek, dat naar eigen zeggen gewijd is aan 1. de 'kritische geschiedfilosofie' ('la philosophie critique de l'histoire') en 2. het historisme, dat wil zeggen 'à la philosophie du relativisme historique'. En hij voegt er onmiddellijk aan toe: 'C'est en effet, par l'intermédiaire de la *méthodologie* que la *philosophie de l'histoire*, condamnée par le positivisme dans la deuxième moitié du XIXème siècle, a reconquis le droit à l'existence'. Tot zover Raymond Aron in zijn *La philosophie critique de l'histoire*, een werk gewijd aan Dilthey, Rickert, Simmel en Weber, die aan de basis liggen van de 'kritische geschiedfilosofie'.¹

Wat staat voor wat? Betekenen al deze termen een ander aspect van een veelkleurig palet van theoretische activiteiten? Wat is hier geschiedtheorie en wat niet, zo vraagt de lichtjes ontredder leek zich af. Het is geen sinecure om deze intelligente leek als bij toverslag wegwijst te maken in dit labyrint van benamingen dat reeds in één en hetzelfde, relatief kort en beslist redelijk representatief citaat uit een even representatief want klassiek boek op het gebied van de geschiedtheorie opduikt. Hoe moeten we deze intelligente leek uitleggen dat er andere citaten opgeborgen liggen in andere 'classics' op geschiedtheoretisch vlak waarin benamingen als 'theorie van de geschiedwetenschap', 'theoretische geschiedenis', 'theorie van de historische kennis', 'kritiek van de historische rede', 'analytische geschiedfilosofie', 'historiografie', 'metahistorie', 'Historik' en 'historische epistemologie' kriskras door elkaar worden gehanteerd, al ging het er alleen maar om om elke begripsbepaling een voetje te lichten en de lezer, zodra hij of zij ook maar het minste gevoel krijgt iets te begrijpen, onmiddellijk in vertwijfeling en duizelingwekkend onbegrip onder te

dompelen? Laten we even naïef te werk gaan en pogen enige duidelijkheid aan te brengen.

De term 'geschiedtheorie', net zoals de term 'geschiedfilosofie' overigens, is een overkoepelende term, die veel omvat, maar ook niet alles. Op de keper beschouwd kan 'geschiedtheorie' of 'geschiedfilosofie' naar twee onderscheiden wijsgerige disciplines verwijzen. De éne discipline wordt niet zelden 'speculatieve geschiedfilosofie' genoemd. Zij wordt opgevat als een onderzoek van de eerste orde, haar onderwerp is 'het geheel van de geschiedenis, haar doel het blootleggen van een allesomvattend of allesdoordringend patroon waarvan de verklaring tevens een verklaring inhoudt van de loop, richting en zin van *de gehele geschiedenis* (en dus niet enkel van het gehele verleden)'.² Dit soort van geschiedfilosofie kan bogen op een lange traditie, beginnend in de Grieks-Romeinse tijden en haar hoogtepunt vindend in de indrukwekkende theorieën die gedurende de 18de en 19de eeuw door filosofen als G.B. Vico, J.G. Herder, G.W.F. Hegel en K. Marx tot stand werden gebracht.

De andere wijsgerige discipline wordt soms met de term 'kritische geschiedfilosofie' aangeduid. Haar onderzoek is er een van de tweede orde: hier wordt de aandacht toegespitst op de kennis die men van het verleden heeft opgebouwd. Zij is dus kennistheoretisch van aard en stelt vragen over de historische kennis, waarbij de geschiedbeoefening zelf het onderwerp van discussie is. Er worden hier geen reflecties ten beste gegeven over de zin van de wereldgeschiedenis, maar nagedacht over de zin, de aard en de structuur van de historische kennis. Typische probleemstellingen zijn bijvoorbeeld: Wat is de aard van het historisch feit? Wat dient men te verstaan onder historische objectiviteit? Wat is de natuur of de logica van de historische verklaring? Is de geschiedenis een wetenschap of een kunst? Is de geschiedenis een sociale wetenschap of vertoont ze bijzondere kenmerken, waardoor ze als een volstrekt autonome discipline moet worden beschouwd? Enzovoorts. Het hoeft geen nader betoog dat hier het vak geschiedenis het object is van nader wijsgerig onderzoek en niet de geschiedenis zelf.

Zoals men ziet is er een nadrukkelijk en zelfs fundamenteel onderscheid tussen speculatieve en kritische geschiedfilosofie. Het eerste soort van geschiedfilosofie behelst een wijsgerige interpretatie van de gehele geschiedenis: haar onderzoek is er een in de eerste graad of, om met andere wat meer bevreugelde woorden, een *materiële* reflectie op de geschiedenis als zodanig. Het tweede soort van geschiedfilosofie impliceert een wijsgerige bezinning op de geschiedwetenschap: haar onderzoek is er een in de tweede graad of, om het wat gesofisticeerder uit te drukken, een *formele* reflectie op de historische kennis als zodanig. De speculatieve geschiedfilosofie, vaak ook 'traditionele' of 'klassieke' geschiedfilosofie genoemd, denkt na over de geschiedenis als werkelijkheid, terwijl de kritische geschiedfilosofie, die niet zelden het etiket 'modern' wordt toebe-

deeld, zich bezighoudt met vraagstukken over de geschiedenis als kennis. Omdat in dit laatste geval het vaak om theorieën óver theorieën gaat, spreekt men tevens van *metatheorie*. Ofschoon met de term 'geschiedtheorie' in de praktijk naar *beide* soorten van geschiedfilosofie wordt verwezen, verdient het aanbeveling onder 'geschiedtheorie' - zoals dit in Nederland meer en meer het geval is - enkel de hier als kritische geschiedfilosofie aangemerkte discipline te verstaan. Overigens lijkt dit ook de betekenis waarin de organisatoren van dit symposium de term hanteren.

Deze strenge afbakening van de geschiedtheorie biedt alvast het eminente voordeel dat bovenvermelde passage uit het werk van Raymond Aron nu minder verwarrend dient uit te pakken, zelfs voor de pas ingewijde. In bijna alle gevallen verwijst Aron naar de geschiedtheorie in de zojuist gedefinieerde zin; alleen wanneer hij het over 'panoramische visies à la Spengler' heeft, doelt hij op iets anders en één enkele keer gebruikt hij geschiedfilosofie in al de ambiguïteit die aan de term eigen is. Wel maakt Aron in de hier geciteerde passage niet alleen gewag van 'geschiedmethodologie', maar plaatst tevens de kritische geschiedfilosofie binnen het raamwerk van de 'historiografie', meer in het bijzonder wanneer hij de kritische geschiedfilosofie met het Duitse historisme in verband brengt. Ofschoon geschiedtheoretici het erover eens zijn dat de geschiedtheorie noch met methodologie in strikte zin noch met de historiografie mag worden gelijkgesteld, schatten zij het belang van beide aanverwante gebieden heel verschillend in. Wat ik nu zal betogen, komt hierop neer dat de geschiedtheorie niet geheel bevrijd is van een zekere paradoxale inhoud, die toch weer terugverwijst naar respectievelijk de speculatieve geschiedfilosofie, de historiografie en de methodologie.

Inderdaad, de geschiedtheorie is in feite behept met een aantal paradoxale elementen, die vele onderliggende discussies en controverses verhelderen. Een eerste paradox houdt in dat geschiedtheoretici in hun metatheoretische beschouwingen bepaalde soorten van geschiedbeoefening rechtvaardigen en andere niet. Dus ook de geschiedtheoreticus is allesbehalve waarde vrij en doet waardegebonden keuzen, die zelf meestal niet worden geëxpliciteerd. Dit is paradoxaal omdat hij/zij als geschiedtheoreticus het waardenprobleem in de geschiedwetenschap bediscussieert doch zelf ook waardebetrokken keuzen doet. Heel wat hardnekkige controverses hebben betrekking op deze voorafbepaalde keuzen, waarbij de wederzijdse argumenten al heel snel tot een dovemansgesprek leiden. De verschillende waarderingen ten aanzien van wat geschiedenis als vak zou moeten zijn, lijken onoverbrugbaar. Meer nog: de gehele wijsgerige argumentatie is erop gericht de eigen voorkeur te rechtvaardigen, te verdedigen en zo mogelijk zelfs immuun te maken. Voorstanders van een narratieve geschiedschrijving en proponenten van een historische maatschappijwetenschap verdedigen een bepaald 'gezichtspunt' dat waardebetrokken is en dus uiteindelijk wereldbeschouwelijk van aard is. Zoals Weber zeer kenmerkend omschreef, is er

over normatieve keuzen geen zinvolle wetenschappelijke discussie mogelijk. Het gaat om extra-wetenschappelijke normen die zich in beginsel aan elke wetenschappelijke en objectieve bewijsvoering onttrekken. Het gaat om zuiver persoonlijke keuzen, waarover geen rationele discussie mogelijk is.

Een tweede paradox die aan de geschiedtheorie ten grondslag ligt is het feit dat de geschiedtheorie, ofschoon zij als zodanig geen empirische, maar wijsgerige (logische, kennistheoretische en formele) analyse belichaamt, toch voortdurend naar de ontwikkeling van de geschiedwetenschap verwijst en bijgevolg bewust of onbewust, impliciet of expliciet, stellingen verdedigt die een empirische lading dekken. Dit is paradoxaal omdat de geschiedtheoreticus hier datgene vooronderstelt wat hij geacht wordt wijsgerig te verhelderen. Hiertegen heb ik geen bezwaar, tenzij theoretici in hun betoog deze verwijzingen binnensmokkelen zonder ze als zodanig te erkennen. Het verdient aanbeveling om deze band met de historiografie nader te expliciteren en onuitgesproken, half-uitgesproken en apodictische uitspraken ten aanzien van historische praktijk enigszins te expliciteren.

Een derde paradox is dat de geschiedtheorie, ofschoon zij geen methodologie is en zelfs kan zijn, in haar stellingname ten aanzien van de geschiedwetenschap, in haar voorkeur voor één soort geschiedbeoefening boven de andere, een bepaald soort van methodologie vooronderstelt. Zo vooronderstellen voorstanders van het narrativisme een methodologie die niet-positivistisch is, terwijl verdedigers van maatschappijgeschiedenis methoden en technieken appreciëren, die aan de maatschappijwetenschappen zijn ontleend. Bovendien heeft de geschiedtheorie methodologische consequenties: zij bevordert door haar wijsgerige rechtvaardiging van één bepaalde conceptie van geschiedwetenschap een bepaald soort van methodologie en verwerpt andere methodologieën. Het verdient daarom aanbeveling de kennistheoretische effecten van diverse methodologische procedures in perspectief te brengen.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de geschiedtheorie in eerste instantie een theorie is óver de geschiedwetenschap (en eigenlijk ook óver de speculatieve geschiedfilosofie en het historisch besef), een metatheorie dus, maar dat in tweede instantie speculatieve geschiedfilosofie, historiografie en methodologie als een boemerang terugkeren en dat dit een goed deel van de onenigheid binnen de geschiedtheorie verklaart. Ik ben de persoonlijke mening toegedaan dat een al te strikte scheiding tussen deze disciplines niet mogelijk en ook niet wenselijk is, omdat dit juist het latente interfereren verdoezelt.

§ 2. De vraag naar de ideale historicus en/of het ideale historisch werk

Bekend is de uitspraak dat indien er een Nobelprijs voor geschiedenis zou bestaan, deze vast en zeker aan Fernand Braudel zou worden toegekend. Dit klinkt nu als een posthume hulde, gezien het recente overlijden van de bezieler van de naoorlogse Annales-school. Maar er steekt vanzelfsprekend meer achter zo'n uitspraak: de latente of eigenlijke betekenis behoort tot de mythische spraak. Ook in de hiergestelde vraag klinkt de drang naar het mythische op: de honger naar het exemplarische, en zo men wil charismatische voorbeeld. Ongetwijfeld zijn er historici geweest met een bijna magische bijklank. Ze komen overigens uit zeer verschillende huize. Men denke slechts aan Leopold von Ranke, Jacob Burckhardt, Fustel de Coulanges, Jules Michelet, Lord Acton en, wat dichterbij huis, Johan Huizinga en Henri Pirenne. Braudel maakt zeker aanspraak op een achtingsvolle plaats in dit pantheon der geschiedschrijving. De sceptische waarnemer zou al meteen kunnen opmerken: So what?

Men vermoedt het reeds, ik ben niet zo opgetogen met deze vraag. Ze noopt de ondervraagde tot legendarische stereotypie, simplificatie en overdrijving, anderzijds tot een in feite onmogelijk antwoord. De ideale historicus of het ideale historisch werk bestaat nu eenmaal niet, ze zijn verderfelijke ficties, die zelfs vanuit puur didactisch oogpunt verwerpelijk zijn. Vermoedelijk is het relevanter te vragen naar veelbelovende paradigmatische ontwikkelingen, zoals de Franse Annales-school, sommige neo-marxistische en post-weberiaanse benaderingen of de conceptie die zich in West-Duitsland Gesellschaftsgeschichte heeft gedoopt. Sommige auteurs en/of werken zijn exemplarisch voor deze paradigmatische benaderingen zoals F. Braudels *Mediterranée*, E.P. Thompsons *The Making of the English Working Class* of J. Kocka's *Klassengesellschaft im Krieg*. Deze historici en/of werken zijn illustratief voor een vernieuwende heuristiek, een nieuwe methodische opzet en nieuwe, theoretische invalshoeken. Ze zijn slechts 'ideaal' in zoverre zij een overigens steeds bekritiseerbare bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van de geschiedwetenschap. Let wel: steeds bekritiseerbaar.

De aandachtige toehoorder voelt het reeds aankomen, ik kom hier schoorvoetend tot de vierde paradox van mijn lezing, namelijk het feit dat niet zelden het meest bekritiseerde, vergrijsde en zogenaamd in tal van opzichten weerlegde werk toch achteraf een mijlpaal kan blijken te zijn. Ik geef slechts één voorbeeld. Het beroemde essay van Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, dat in het begin van deze eeuw verscheen en waarin de auteur poogde aan te tonen dat er een 'Wahlverwandschaft' bestond tussen bepaalde vormen van ascetisch protestantisme en de kapitalistische mentaliteit, veroorzaakte reeds onmiddellijk na zijn verschijning een hele reeks van fundamentele bezwaren en heel wat onderzoekers komen nu zelfs tot de slotsom dat er van de Weber-these op empirisch vlak nauwelijks nog iets overeind blijft. En toch mag dit essay zich in een toenemende actualiteit verheugen: het

wordt als het ware steeds meer herontdekt als een baanbrekend stuk geschiedenis, waarover het laatste woord nog lang niet is gezegd.³ Het geheim van deze opmerkelijke taaheid waarmee dit essay blijft fascineren ligt in de originaliteit van de probleemstelling, namelijk of er voor het ontstaan van het kapitalisme niet ook een rationele levenshouding (innerweltliche Askese) diende aanwezig te zijn, die als voedingsbodem onontbeerlijk was voor de kapitalistische mentaliteit. Hij poogde dit in zijn essay zeer gedetailleerd aan te tonen. Meer in het algemeen is de originaliteit belichaamd in het idee dat religie en economie niet wezensvreemd zijn, maar dat economisch handelen steeds een 'ethisch leefpatroon' vooronderstelt, dat Weber als 'economische ethiek' (Wirtschaftsethik) omschreef.

§ 3. Over nut en nadeel van de geschiedtheorie voor de vorming van de historicus

De vraag naar het 'nut' van de geschiedtheorie zou wellicht beter in termen van 'zin' en 'relevantie' worden gesteld. Inderdaad, een onmiddellijk praktisch nut in de zin van een toepassing van de geschiedtheorie met het oog op een kwalitatieve verbetering van het geschiedwetenschappelijk onderzoek, is vermoedelijk een al te hoog gespannen verwachting. Een echte en onvervalste nuttigheids calculus is in verband met de geschiedtheorie niet alleen niet erg opportuun en zeker onhaalbaar, maar zelfs ongepast en misplaatst. De praktische relevantie van de geschiedtheorie is eerder onrechtstreeks van aard maar daarom niet minder belangrijk of geheel verwaarloosbaar.

In zijn boek *Le problème de la Vérité dans la philosophie de Nietzsche* schrijft Jean Granier: 'L'idée du perspectivisme fondamental de la connaissance a précisément pour fonction de déraciner la croyance métaphysique selon laquelle la subjectivité serait capable de dominer la totalité de l'Etre. Cette notion exclut au départ la possibilité pour la pensée de saisir dans une intuition immédiate l'essence de l'Etre ou de se constituer en sujet spectateur d'un monde qui serait étalé devant ses yeux. Le sujet épistémologique est nécessairement situé, son champ de connaissance est fini, et donc aucune perspective n'épuise la richesse du réel. Ce qu'il dévoile c'est un certain nombre d'"aspects" de cette réalité, et l'on peut dire que le savoir a essentiellement la forme de la connaissance *perceptive*, puisqu'il n'appréhende que des 'Abschattungen' qui renvoient à l'infinité des séries possibles'. En verder betoogt hij: 'En affirmant le perspectivisme de la connaissance, Nietzsche défend, en fait, un *pluralisme* ontologique: l'Etre a pour essence de se montrer, mais de se montrer selon *une infinité de points de vue*. Notre expérience de l'Etre est celle d'un

Etre qui, à l'image de Dionysos, est "déchiré dans l'infini éparpillement de l'univers".⁴

Met het oog op alomtegenwoordige fragmentering van de historische kennis, de talloze benaderingen, scholen en onderzoekstradities in de moderne geschiedwetenschap, lijkt de allereerste functie van de geschiedtheorie eruit te bestaan de student in de geschiedenis te confronteren met een perspectivisme, zoals dit door Nietzsche ten aanzien van de kennis in het algemeen tot uitdrukking werd gebracht. Ook Weber overigens heeft, op een minder ontologische maar meer kennistheoretische leest geschoeid, geïnsisteerd op de noodzaak van confrontatie tussen de verschillende, eenzijdige en specifieke gezichtspunten in de cultuurwetenschappen. Voor Weber gold alle kennis van de culturele werkelijkheid als een kennis die steeds vanuit specifiek bijzondere gezichtspunten opereert, maar het kwam er tegelijkertijd op aan de relatieve geldigheid van deze bijzondere gezichtspunten onder de aandacht te brengen. Vandaar ook zijn verwerping van elk determinisme en reductionisme.

Dus de eerste functie van de geschiedtheorie is de historicus in wording confronteren met het rijk palet aan diverse benaderingen in de geschiedwetenschap en hem als het ware bevrijden van elke vanzelfsprekendheid, van elke naïeve en definitieve opvatting over de wijze waarop de geschiedwetenschap zou moeten worden bedreven. Van belang hierbij is tevens dat de student een inzicht wordt gegeven in de voor- en nadelen van de diverse onderzoekstradities en ertoe wordt aangezet om de wijsgerige rechtvaardigingen van de diverse tradities kritisch te evalueren.

Hiermee zijn we aanbeland bij een tweede, belangrijke functie van de geschiedtheorie, namelijk dat de student via het onderwijs in de geschiedtheorie een conceptueel instrumentarium en een denkwijze wordt aangereikt die hem in staat stellen een nader inzicht te verwerven in de vooronderstellingen en grondslagen van het vak geschiedenis. Men mag zonder meer van de moderne historicus eisen dat hij aan de hand van wetenschapsfilosofische noties - zoals inductie, deductie, causale verklaring, Verstaan enzovoorts - in staat is om zich te oriënteren in de wijsgerige rechtvaardiging van het eigen vak. De relevantie en zin van deze competentie is dat de moderne historicus niet alleen kennis heeft genomen van de geschiedtheoretische funderingen van het eigen vak, maar steeds meer in staat zal moeten blijken te zijn om de eigen keuzen ten aanzien van te verrichten onderzoek geschiedtheoretisch te beargumenteren.

Aan deze twee eerste functies kleven ook wel problematische kantjes. Het wordt dus tijd om nog eens de doos van Pandora boven te halen en ons over een vijfde en niet onaanzienlijke paradox te bezinnen. Inderdaad, hoe meer geschiedtheorie een student bedrijft, hoe minder tijd hij overhoudt voor het traditionele handwerk, hoe meer hij van de eigenlijke geschiedbeoefening wordt afgeleid. Dit kan, in extreme vormen, aanleiding geven tot 'theorie-neurose', dat wil zeggen het overdreven begaan zijn met

theoretische rechtvaardiging waardoor men niet of nauwelijks aan de historische praktijk toekomt!

Een derde, belangrijke functie van de geschiedtheorie is de bezinning over de 'zin' en het 'nut' van de geschiedbeoefening zelf. Vele studenten geschiedenis kiezen hun vak om andere dan puur wetenschappelijke redenen. Existentiële overwegingen, maatschappelijke verwachtingen enzovoorts spelen een niet geringe rol in de studiekeuze. De geschiedtheorie moet ruimte laten voor een betekenisvolle discussie omtrent de 'geschiedenis als beroep'. Aan de student moet duidelijk worden gemaakt wat hij wél en wat hij niet van de geschiedwetenschap kan verwachten. Er kan hem of haar gewezen worden op het feit dat de geschiedwetenschap wellicht niet meer als de leermeesteres van het leven kan worden beschouwd, maar desalniettemin een belangrijke bijdrage kan leveren aan het historisch besef, zelfs, via de popularisering met behulp van de massamedia, van grote delen van de bevolking. Ongetwijfeld dient hem of haar duidelijk te worden gemaakt dat uit de aard van de geschiedwetenschap zelf haar maatschappelijke functie aan inherente beperkingen onderhevig is. De meest in het oog springende beperking is dat de historische kennis slechts op zeer onrechtstreekse wijze maatschappelijk bruikbaar is. Ook hier hebben we in feite met een paradox te maken, een zesde, die heel goed door Jürgen Kocka onder woorden werd gebracht: 'In diesen Sinne gründet die vernünftige Brauchbarkeit historischer Bildung auch zu einem Teil in ihrer unmittelbaren Unbrauchbarkeit. Gerade darin liegt insofern ihre Relevanz'.⁵

Noten

1. Raymond Aron, *La philosophie critique de l'histoire* (Paris 1970) 23.
2. A.A. van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* (Baarn 1985) 14.
3. Constans Seyfarth en Walter M. Sprondel eds., *Seminar; Religion und gesellschaftliche Entwicklung. Studien zur Protestantismus-Kapitalismus-These Max Webers* (Frankfurt am Main 1973).
4. Jean Granier, *Le problème de la vérité dans la philosophie de Nietzsche* (Paris 1966) 314.
5. Jürgen Kocka, 'Geschichte - Wozu?' in: Idem, *Socialgeschichte* (Göttingen 1977) 127.